

УДК 159.9

<https://doi.org/10.31891/PT-2022-1-9>

Людмила МІХЄЄВА

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0003-0369-1129>

e-mail: ludamixeeva@ukr.net

Олена КУЛЕШОВА

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-5428-2670>

e-mail: lenakul@ukr.net

БУЛІНГ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш називатися людиною. Сааді (персидський поет)

Ключові слова: булінг, освіта, моральні цінності, стосунки, учні.

Lyudmila MIKHEEVA, Olena KULESHOVA

Khmelnitskyi National University

BULLYING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CAUSES AND WAYS TO OVERCOME

The problem of bullying for today's society (both in our country and in the world as a whole) is extremely widespread and relevant. In recent years, such a phenomenon as school bullying has gained special importance in educational practice, since the school does not remain aloof from the realities of life, and students follow models of interpersonal interaction that acquire a destructive character. This is caused, first of all, by the unstable situation in society: the crisis of the modern family, low social status, unemployment, the imposition of the ideology of consumption, society's rejection of some moral values and the transition to new guidelines - all these are almost the most important contributing factors process of victimization of student youth. Modern schoolchildren can observe events in the country and, in a certain way, try on themselves models of behavior of adults to solve their problems and misunderstandings. More and more often it is becoming known about cases of aggressive and cruel relationships in school student groups, although for one reason or another they try to keep this problem quiet, not to publicize cases of bullying, it is not customary to discuss it. Under such conditions, the problem is not eliminated, but on the contrary, it acquires greater volumes of cruelty.

Key words: bullying, education, moral values, relationships, students.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Проблема булінгу для сьогоденного суспільства (як у нашій країні, так і в світі в цілому) є надзвичайно поширеною та актуальною.

Останніми роками набуває особливого значення в освітній практиці таке явище, як шкільний булінг, оскільки школа не залишається осторонь реалій життя, а учні наслідують моделі міжособистісної взаємодії, що набувають деструктивного характеру. Це спричинено, насамперед, нестабільною ситуацією в суспільстві: криза сучасної сім'ї, низький соціальний статус, безробіття, нав'язування ідеології споживання, відмова суспільства від одних моральних цінностей та перехід до нових орієнтирів – все це є чи не найголовнішими чинниками, що сприяють процесу віктимізації учнівської молоді. Сучасні школярі можуть спостерігати за подіями в країні та певним чином приміряти на себе моделі поведінки дорослих для вирішення своїх проблем і непорозумінь. Все частіше стає відомо про випадки агресивних і жорстоких з'ясувань стосунків у шкільних учнівських колективах, хоча цю проблему з тих чи інших причин намагаються замовчувати, не афішувати випадки знущань, її не прийнято обговорювати. За таких умов проблему не усувають, а навпаки, вона набуває більших обсягів жорстокості. Небезпечність булінгу, на думку В. Андросюка і Ю. Суденко, полягає: по-перше, в його звичаєвості практично в усіх освітніх установах і молодіжних соціальних стратах; по-друге, в тому, що він виступає безпосередньою причиною різних форм насильницької протиправної поведінки; по-третє, у відсутності дієвих механізмів правового регулювання відповідальності за булінгову поведінку як форму групового насильницького посягання на життя та здоров'я особи і, врешті, в тому, що за певними ознаками булінг необхідно віднести до одного із різновидів адикції [1].

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема булінгу цікавить багатьох науковців як в Україні, так і за її межами. Зокрема, значний внесок до теорії подолання булінгу, дослідження його структури, причин виникнення зробили зарубіжні науковці, а саме: К. Арора, А. Бандура, А. Браун, М. Кляйн, Д. Лейн, Е. Міллер, А. Мічерліх, Д. Ольвеус, Д. Річардсон, Е. Роланд, Д. Таттум, Д. Томпсон та ін.

Психологічні аспекти насильства щодо дітей серед вітчизняних науковців широко представлені у працях А. Асмолова, О. Барліта, І. Бердишева, С. Болтвіця, А. Бочавера, Б. Братуся, О. Глазмана, Т. Драгунової, О. Дроздова, Н. Зінов'євої, А. Короля, Н. Левітова, С. Максименка, Н. Максимової, Н. Михайлової, В. Петросянця, О. Синюкова, В. Собкіна, Н. Солдатенко, А. Чернякова та ін.

Умови впровадження інноваційних технологій профілактики агресивної поведінки в умовах школи досліджували Р. Безпальча,

І. Гайдамашко, М. Жданова, Н. Заверико, Л. Лушпайа, О. Романова, Д. Соловійова, А. Чернякова та ін. [3].

Виклад основного матеріалу

Зазначимо, що незважаючи на наявність досліджень, присвячених булінгу, окремі аспекти цієї важливої проблеми залишаються поза увагою науковців. Зокрема, обґрунтування комплексу заходів щодо роботи з профілактики та подолання такого негативного явища як булінг в учнівському колективі, до якого мають бути залучені всі: держава, батьки, адміністрація навчального закладу, учні, педагоги, психологи.

З огляду на це, метою нашої статті є теоретичне обґрунтування соціальних, педагогічних і психологічних аспектів проблеми булінгу та розробка профілактичних заходів щодо попередження даного феномену в закладах освіти.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, яка стосується проблеми насилля, дає підстави стверджувати, що булінг – це соціальна проблема всього світу протягом останніх ста років, однак вона ще й досі не вивчена. Перші публікації про булінг в Україні з'явилися у 2005 році, а сьогодні, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна – в першій десятці країн Європи за його поширеністю з-поміж 11-15-річних школярів. Вона залишила далеко позаду не лише найбільш соціально благополучні Данію чи Норвегію, але й, приміром, Угорщину та Грецію. За результатами дослідження, проведеного ЮНІСЕФ у 2017 році в Україні серед дітей віком від 11 до 17 років, виявлено, що 67% учнів стикалися з проблемою булінгу (цькування); 24% дітей стали жертвами булінгу; 48% дітей нікому не розповідали про випадки булінгу; 44% школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе; більшість дітей булять за те, що вони виглядають, говорять, думають не так, як інші діти [4]. Зазначене дає підстави зробити висновок, що булінг у нашій країні можна вважати масовим явищем. Такі показники вказують на те, що у виховній роботі закладів освіти є значні прогалини, що профілактика ситуацій насилля, булінгу, мобінгу є неефективною, недостатньою, а отже, превентивна робота у сучасній національній українській школі потребує перезавантаження, оновлення. Однак, позитивним є те, що ми почали говорити про означену проблему та розмірковувати над шляхами її вирішення. І першим кроком є визнання того, що це існує і в нашій державі, і не один десяток років.

Першим проблемою булінгу почав займатися норвезький учений Д. Ольвеус, який визначив дане явище в шкільному колективі як

ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час, стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів. Явище булінгу, на думку науковця, має колективний характер та засноване на соціальних стосунках у групі. Булінг характеризують чотири компоненти:

- по-перше: це агресивна і негативна поведінка;
- по-друге: булінг здійснюється систематично;
- по-третє: булінг відбувається у взаємостосунках, учасники яких мають неоднакову владу та фізичні можливості;
- по-четверте: булінгова поведінка є навмисною.

Булінг (від. англ. «to bully») – задиратися, знущатися, змушувати погрозами) – це повторювальні, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією [19]. Згідно формулювання ЮНІСЕФ (Дитячий Фонд при ООН), булінг (цькування) – це агресивна та вкрай неприємна поведінка однієї дитини (молодої людини) або групи дітей (молодих людей) по відношенню до іншої дитини (молодої людини), що супроводжується постійним фізичним і психологічним тиском.

Більшість науковців визначають булінг як довготривалу та систематичну агресію, але, окрім цього, дане явище розглядають як «підтип агресії», який може приймати багато форм: і фізичних, і словесних (Е. Пелігріні, С. Салмівалі); деструктивну взаємодію (Р. Дж. Хезлер); частину соціального життя групи (Е. Роланд); неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесаг); тривале, усвідомлене насильство, спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації (Д. Лейн) [15; 21].

Усе вищевикладене дає підстави констатувати, що термін «булінг» тісно пов'язаний із такими поняттями як насильство, агресія, третирування, цькування. В академічному тлумачному словнику української мови термін «насильство» трактується як застосування фізичної сили до кого-небудь [14]. На думку багатьох дослідників (К. Лоренс, В. Мак-Даугалл, Н. Міллер, Е. Фромм та ін.), насилля є продуктом людської агресії. Під агресією розуміють будь-які дії, що завдають або мають намір завдати шкоду іншій людині, групі людей або тварині, а також будь-якому предмету (Е. Фромм), створюють психологічний дискомфорт, пов'язаний з негативними переживаннями, станом напруги, страху, пригнічення (С. Шебанова). На думку Р. Берона та Д. Річардсона, агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на кривду чи нанесення шкоди іншій істоті, яка не бажає такого ставлення [16]. Термін «мобінг» (або «психологічне тероризування») запропонував шведський дослідник Х. Лейман, під яким розумів ворожі

неетичні комунікативні дії систематичного характеру, спрямовані на певного індивіда. Такі дії повторюються відносно часто (як мінімум один раз на тиждень) і тривають впродовж відносно довгого періоду (як мінімум півроку) [20]. Усі ці поняття відображають різні аспекти цього явища, яке властиве переважно організованим колективам. За сферами виникнення розрізняють: булінг у школі; булінг на робочому місці (мобінг); булінг в армії («дідовщина»); кібербулінг (насилля в інформаційному просторі).

Шкільний булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, котра може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку однієї чи більше осіб. Негативні дії мають місце тоді, коли наявний дисбаланс у силах між жертвою та агресором. Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість, боротьба за владу, потреба в підпорядкуванні лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо [9].

Отже, розглядаючи булінг (цькування) в освітянській сфері, більшість дослідників визначають його як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у фізичному, психологічному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Під час вивчення проблеми шкільного насильства, нашу увагу привернули наукові погляди Д. Ольвеуса, який визначив цикл насильства (англ. bullying circle) як певний сценарій систематично повторювальних репресій, кожний чинник якого має свої соціальні ролі:

- жертва – учень, що є об'єктом репресій та погроз;
- агресори – переслідувачі, які систематично протягом тривалого часу здійснюють насильницькі дії щодо жертви;
- прибічники, спостерігачі – учні, які не є ініціаторами насильства, але своєю байдужою позицією стають залежними від напруженої ситуації;
- пасивні прибічники – учні, які пасивно підтримують третирування;
- сторонні спостерігачі – учні, які керуються принципом «не моя справа» (український варіант – «моя хата з краю»);
- вірогідний захисник – учні, які не підтримують агресорів, але нічого не роблять, щоб захистити жертву;

- захисник жертви – учні, які намагаються допомогти жертві [12; 17; 18].

Аналіз сучасних наукових джерел, присвячених булінгу, свідчить про такі типи учасників шкільного насильства:

- «Булери» – це діти, які мають статус ізольованих чи знехтуваних у групі, які невпевнені та незадоволені собою, з неадекватно завищеною самооцінкою, готові до агресивних дій щодо інших, енергійні та намагаються верховодити над оточуючими, прагнуть підпорядкувати собі інших учнів, імпульсивні, легко сердяться, часто перебувають у напруженні або мають пригнічений стан, не дотримуються норм і правил, з низьким рівнем тривожності.

- «Жертви булінгу» – це школярі, які мають високий рівень тривожності, неврівноважену поведінку, низьку самооцінку, середній та високий рівні самоконтролю, є чутливими, стриманими, емоційно нестабільними, некоммунікбельними, з низьким рівнем схильності до агресивної поведінки.

- «Спостерігачі» – це учні, які мають середній рівень тривожності, адекватну самооцінку, невелику схильність до агресії, за статусом у групі є лідерами та такими учнями, яким однолітки надають перевагу.

Доцільно зазначити, що суть булінгу вбачають все-таки не в самій агресії або злості до кривдника, а в презирстві, зневазі, сильному почутті відрази до того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає можливість булерам здійснювати насилля без почуття провини, співчуття чи емпатії. Кривдник надає собі привілеї домінантності, контролю, права виключення та ізоляції жертви. Також значну роль у процесі булінгу відіграють спостерігачі, яких за дослідженнями науковців 88% від усіх дітей: частина з них долучається до булера, інша – аудиторія, яка підбурює його до подальшого знущання, і лише від 10 до 20% намагаються допомогти жертві булінгу [3].

Як свідчить практика, булінг проявляється в багатьох формах. Теоретичний аналіз наукової літератури дав змогу визначити такі види шкільного булінгу:

1. Фізичний булінг – агресивне фізичне залякування, що полягає у багаторазово повторюваних ударах, стусанах, штовханнях, підніжках, зачіпаннях, бійках, ляпасах тощо.

2. Психологічний булінг – насильство, яке пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічної травми. Розрізняють:

- вербальний психологічний булінг – залякування чи глузування за допомогою слів, що включає постійні образи, погрози й зневажливі коментарі (щодо зовнішнього вигляду, релігії, етнічної

приналежності, інвалідності, особливостей стилю одягу, поведінки тощо), погрози зашкодити;

- соціальний психологічний булінг – булінг стосунків, який є феноменом соціального вигнання, коли окремих дітей однолітки: не визнають або ігнорують – тактика ізоляції, бойкоту (не допускають до ігор, вечірок тощо), або вони стають жертвами чуток чи інших форм публічного приниження й осоромлювання.

3. Економічний булінг – булінг, що здійснюється за допомогою крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей, відбирання їжі, шантажу, примусу до зебракування, відбирання цінних речей, незаконного присвоєння власних речей дитини тощо.

4. Сексуальний булінг – цькування за допомогою принизливих поглядів, жестів, образливих рухів тіла, прізвиськ та образ сексуального характеру, зйомок у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальних погроз, жартів тощо.

5. Кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету (зокрема у Facebook, Instagram, WhatsApp, Twitter), інших електронних пристроїв тощо. Діти створюють веб-сторінки та сайти, де можуть вільно спілкуватися, коментувати, ображаючи інших, поширювати плітки, фотографії особистого характеру та іншу інформацію; також агресори відсилають електронні листи та повідомлення своїм жертвам, у яких їх всіляко принижують. У такому просторі не існує жодних захисних для жертви бар'єрів – ані часових, ані просторових, тому швидко, лише натисканням кнопки, образлива інформація поширюється серед тисяч людей [2]. За даними опитування, представленого у 2019 році Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальною представницею Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей, третина молодих людей у 30 країнах світу стають жертвами онлайн-булінгу, а кожна п'ята молода людина змушена була пропускати заняття в школі через кібербулінг та насильство. В Україні 29% опитаних підлітків були жертвами онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття.

На основі аналізу наукового доробку відомих науковців з'ясовано, що кібербулінг може проявлятися у різних формах:

- перепалка (флеймінг) – обмін короткими гнівними та запальними репліками між учасниками з використанням комунікаційних технологій (як правило, на форумах та в чатах);

- нападки (домагання) – регулярні висловлювання образливого характеру на адресу жертви (багато СМС-повідомлень, постійні дзвінки), що перевантажують персональні канали комунікації;

- наклеп – поширення неправдивої, принизливої інформації;
- самозванство – використання особистих даних жертви (логіни, паролі до акаунтів у мережах, блогах) з метою здійснення від її імені негативної комунікації;
- публічне розголошення особистої інформації – поширення особистої інформації, наприклад шляхом публікування інтимних фотографій, фінансової інформації, роду діяльності з метою образи чи шантажу;
- ошуканство – виманювання конфіденційної особистої інформації для власних цілей або передачі іншим особам;
- відчуження (острокізм, ізоляція) – он-лайн відчуження в будь-яких типах середовищ, де використовується захист паролями, формується список небажаної пошти або список друзів;
- кіберпереслідування – приховане вистежування жертви для скоєння нападу, побиття, зґвалтування;
- хепіслеппінг – реальні напади, які знімаються на відео для розміщення в Інтернеті, що можуть привести до летальних наслідків;
- онлайн-грумінг – побудова в мережі Інтернет дорослим або групою дорослих осіб довірливих стосунків із дитиною (підлітком) із метою отримання її інтимних фото/відео та подальшим її шантажуванням про розповсюдження цих фото, наприклад для отримання грошей, більш інтимних зображень чи навіть примушування до особистих зустрічей.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день з'являються нові прояви кібербулінгу, що потребують особливої уваги до інтернет безпеки дітей з боку дорослих, формування навичок безпечної поведінки в мережі у дітей, особливо, якщо інтернет-мережа використовується в закладі освіти під час навчання.

На даний момент існує ряд причин для виникнення булінгу. Серед них ми можемо виділити такі: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга, заздрість, помста, відчуття неприязні до жертви; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; відсутність предметного дозвілля; бажання принизити заради задоволення, розваги чи самоствердження; потреба у самостверженні та навіть у задоволенні садистських потреб окремих осіб; компенсація за невдачі в навчанні чи громадському житті; через тиск батьків; через жорстоке поводження батьків та відсутність їхньої уваги до дитини; як крайня міра, коли учень вичерпав всі інші можливості для задоволення своїх потреб, і у випадках, коли учні протестують проти певних правил,

виражаючи невдоволення, прагнучи зруйнувати дещо в своєму оточенні. Часто діти вважають знуцання способом стати популярним, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися. Інші просто заздять тим дітям, над ким знуцаються, а деякі навіть не усвідомлюють почуттів жертви та обсяг шкоди від їхньої поведінки. Однак наголошується, що булінговій поведінці діти навчаються, тобто не бачили б вони моделей жорстокої поведінки серед дорослих, по телебаченню тощо, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути [7].

Науковці виділяють особистісні фактори, що приводять дитину до проявів булінгу: запальний темперамент, імпульсивність характеру, брак емпатійності, егоїстичне врахування лише власних потреб, перевага бажання досягти контролю та уваги над бажанням створити дружні стосунки.

Жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім образи кривдників чи спостерігачів. Наслідками булінгу потерпілого (жертви) можуть бути:

- зниження якості навчання (пропуски занять, неможливість концентрації на шкільних заняттях тощо);
- підвищення агресії та перенесення її на інших;
- відсутність друзів, відсутність комунікативних навичок, усамітнення;
- схильність до нервово-психічних розладів та депресії, наявність суїцидальних думок;
- психологічне виснаження, фізичне нездужання психосоматичного походження;
- занижена самооцінка;
- прояви девіантної поведінки.

Варто зазначити, що ці наслідки можуть проявлятися протягом багатьох років і мати надзвичайно негативні наслідки в майбутньому, залишаючи психологічні травми на все життя, що в подальшому може виражатися в неспроможності батьків, які в дитинстві зазнали булінгу, будувати повноцінні відносини з іншими людьми та виховувати власних дітей. У зв'язку з цим, чим швидше буде покладений край знуцанням, тим краще у довгостроковій перспективі для жертви [5].

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що причинами виникнення булінгу у міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники. На нашу думку, їх можна виокремити у чотири групи:

- особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо);

- сімейні чинники – це брак близьких стосунків у батьків з дитиною та відсутність їхньої уваги, слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) контроль над дитиною, гіперопіка над дитиною, тиск або жорстоке поводження батьків, домашнє насильство, виховання в неповній сім'ї;

- соціальні чинники – це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо);

- чинники середовища – це несприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, стрес від навчання внаслідок перевантаження, відносини з однолітками та педагогами, відсутність належної уваги з боку вчителів сприяють появі сварок, конфліктів, проявів насильства та їх перехід у булінг.

Проте, варто зазначити, що не кожне насильство є булінгом. Серйозність і тривалість цього процесу безпосередньо пов'язані з реакцією жертви на словесну, фізичну або психологічну агресію [6].

Як показує практика, форми булінгу можуть бути різними, починаючи від кепкування з приводу зовнішнього вигляду, бойкоту, ігнорування та закінчуючи фізичним залякуванням. Так, лише за 2017-2021 роки в Україні було здійснено кілька резонансних випадків булінгу про які стало відомо завдяки засобам масової інформації. Наприклад, у грудні 2017 року у стінах ліцею податкової та рекламної справи № 21 м. Києва однокласники побили школяра, зламавши йому хребта. У серпні 2018 року у м. Одеса групою дівчат було жорстоко побито школярку через ревності до хлопця. У жовтні 2018 року у с. Чернобай Черкаської області у стінах школи однокласники жорстоко побили третьокласника, після чого дитина впала в кому. Інший випадок відбувся у листопаді 2018 року у с. Бердянка Харківської області, де відбулась масова бійка, яку спровокувала шестикласниця. У цьому ж місяці в м. Дніпро 15-річна дівчинка біла іншу на очах ровесників, а потім змусила її стати навколішки. Присутні все фільмували на відео, супроводжували побиття жартами та заохочуванням до нових ударів. У квітні 2021 року у м. Запоріжжя школярка звела рахунки з життям, написавши в передсмертній записці, що у школі її «булили», і терпіти це вона більше не хотіла. У цей самий період у м. Торецьк Донецької області група неповнолітніх побила 14-річну школярку і змусили оголеною купатися у річці. У травні 2021 року жертвою булінгу з боку 17-річних старшокласників стала 14-річна учениця 8 класу школи-інтернату з Бериславського району Херсонської області. Упродовж року троє хлопців психологічно принижували дівчинку та висловлювалися

на її адресу нецензурною лайкою. Не витримавши знущань, дівчинка наковталася пігулок.

На жаль, в Україні відсутня офіційна статистика від уповноважених органів державної влади щодо зафіксованих випадків булінгу та його наслідків в учнівському середовищі. Тому реальна кількість таких проявів дитячої агресії залишається невідомою. Проте, сам факт того, що безпосередніми учасниками цих трагічних подій стають діти, свідчить, що більше ігнорувати існування булінгу в закладах освіти неможливо.

Проаналізувавши світовий досвід із розв'язання проблеми булінгу, Т. Миськевич зазначає, що однією з перших країн, де про означену проблему почали говорити на національному та законодавчому рівнях стала Швеція. Тут, окрім законів, що захищають жертв цькування, впроваджено закріплену в законодавстві системну профілактичну роботу, яку здійснюють державні установи та некомерційні організації. Ще одним ефективним способом протидії цькуванню в Швеції став так званий «Метод Фарста», що полягає у створенні в школах спеціальних «антибулінгових» команд з учнів та вчителів, задачею яких є захист інших учнів з першого по дев'ятий клас. Найефективнішою антибулінговою програмою визнано норвежську загальнонаціональну програму Д. Ольвеуса. Науковець наполягав на системному підході до проблеми булінгу, що полягає у роботі з усім набором соціальних ролей: так званий «bullying circle» складають не лише жертва та агресор, а й прибічники та пасивні спостерігачі. Дана програма засновується на принципах, що передбачають створення теплого і позитивного шкільного середовища та ставить акцент не на покаранні, а на заохоченні до мирного співіснування з твердими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки. Реалізація комплексу інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій передбачає три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний. У Великобританії реалізується програма Д. Таттума, що включає в себе три стадії: роботу з кризою, інтервенцію і профілактику. Щотижня в британських школах проходить урок персональної і соціальної освіти (Personal and Social Education), під час якого, серед іншого, обговорюються міжособистісні проблеми в класі. Така командна робота сприяє зниженню ризику булінгу. У Канаді прийнято відповідні закони щодо профілактики булінгу. Також, відповідно до федерального закону «Про навчальні заклади» (2011 р.) у кожній школі повинні проводитись щорічні тижні обізнаності про булінг («Bullying awareness week») та організовуватись навчання протидії цьому явищу. У 2015 році було оновлено Канадський

федеральний кримінальний кодекс і до правопорушень включили кібербулінг. У США жоден федеральний закон безпосередньо не торкається булінгу, проте частково дана проблема відображається в основних положеннях «дискримінаційних» законів, що забороняють цькування з приводу раси, національного походження, кольору, статі, віку, інвалідності або релігії. Власні антибулінгові закони діють у всіх штатах, кожен з яких проводить місцеву політику щодо вирішення даної проблеми. Досить довго йшла до визнання проблеми булінгу на законодавчому рівні Японія. Так, вважалося, що знущання однолітків мають загартувувати характер, а тому жалітися на подібні вчинки збоку однокласників було принизливо та ганебно. Передбачалось, що той, хто не в змозі впоратися з цькуванням самостійно не буде спроможний у майбутньому захищати ні своїх близьких, ні батьківщину. Перший закон про розвиток заходів запобігання булінгу було прийнято у 2013 році [11].

Зважаючи на світовий досвід щодо протидії булінгу та згідно зі статтею 16 Конвенції про права дитини (дитина має право на захист від незаконного посягання на її честь і гідність), у грудні 2018 року Верховною Радою України ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)». Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Закон України «Про освіту» доповнені відповідними статтями.

Діючими Законами України встановлюється спеціальний вид відповідальності за вчинення булінгу, що передбачає відповідні покарання:

- за вчинення булінгу (цькування) неповнолітньої чи малолітньої особи передбачено штраф у розмірі від 850 до 1700 грн., або примусові громадські роботи терміном від 20 до 40 годин;

- повторні діяння, вчинені протягом року, караються штрафом у розмірі від 1700 до 3400 грн або громадськими роботами на строк від 40 до 60 годин;

- цькування вчинені неповнолітніми до 16 років, передбачає відповідальність їх батьків. До них застосовуватимуть покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин;

- також передбачена відповідальність за приховування фактів булінгу (цькування); якщо педагогічний, науково-педагогічний, науковий працівник, керівник закладу освіти не повідомить органи Національної поліції України про відомі йому випадки цькування серед учнів (молоді), до нього буде застосоване покарання у вигляді штрафу

від 850 до 1700 грн або виправних робіт до одного місяця з відрахуванням до 20 % заробітку [8].

З метою виявлення реального ступеня поширення шкільного цькування, у загальноосвітніх закладах м. Хмельницького було проведено опитування школярів 8-9 класів віком від 14 до 15 років (125 респондентів) методом анонімного анкетування. У результаті аналізу емпіричних даних за анонімною анкетною булінгу для школярів було з'ясовано, що проблема булінгу є поширеною в навчальних закладах і це зазначили понад 75% респондентів. Така ж частка школярів вважає, що в їхньому освітньому закладі найбільш поширеною формою булінгу є саме психологічний булінг. Результати дослідження показують, що означена проблема є актуальною й адміністрації школи доцільно змінити своє ставлення до даного явища та посприяти його вирішенню. Підрахунки виявили, що свідками шкільного насильства хоча б один раз були 50% опитуваних. 60% школярів, зазнавши булінгу, замовчували цю проблему. Представлені статистичні дані підтверджують думку про те, що булінг – явище глобальне та масове. Серед тих школярів, які зізналися, що стали жертвами булінгу, за допомогою до батьків зверталися 40% учнів, до друзів – 20% і лише 10% повідомляли вчителю. На запитання анкети «Хто на Вашу думку здатний припинити булінг?» частина респондентів (65%) відповіла, що це школярі їхнього класу та школи. Тобто, на жаль, більше половини опитуваних упевненні, що дане явище може бути припинено без втручання педагогів, психологів, батьків та інших фахівців. Спираючись на ці дані можна констатувати, що важливим завданням сучасної загальноосвітньої школи є визнання існування проблеми булінгу та створення відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними та психологічними наслідками цього явища [10].

Приєднуємося до думки психологів, які наголошують, що лише прийняттям законів щодо протидії булінгу справа обійтися не може – необхідні супутні заходи, на кшталт, роз'яснювальної роботи, бесід, тренінгів тощо. Ця теза підтверджується результатами дослідження, проведеного у травні 2019 року Громадською організацією «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), серед батьків і педагогів закладів освіти Луганської та Донецької областей. Педагоги та батьки вважають, що найефективнішими діями, які сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі є проведення систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки (61,7% – батьків, 89,7% – педагогів), впровадження якісних профілактичних програм (51,3% – батьків, 76,0% – педагогів),

створення антибулінгової політики (51,0% – батьків, 80,8% – педагогів) [13].

З метою попередження та вирішення проблеми шкільного булінгу пропонуємо такі профілактичні заходи:

- класним керівникам стежити за психологічною ситуацією взаємовідносин, що складаються у їхніх класах, своєчасно на них реагувати та звертати увагу на такі поведінкові ознаки: когось з дітей затискають у кутку приміщення; коли дорослий підходить до групки дітей, вони замовкають, розбігаються, різко змінюють діяльність (можуть обійняти «жертву», начебто все в порядку); один з учнів не обирається іншими (ізольований); увесь клас сміється над одним і тим же учнем; використовують образливі прізвиська; школярі бояться зайти до туалету, після уроків не розходяться, когось чекають біля школи тощо;

- педагогічним працівникам у процесі навчально-виховної роботи використовувати різноманітні методи роботи для профілактики шкільного булінгу: робота з художніми творами, що торкаються проблеми цькування; перегляд кінострічок відповідної спрямованості та проведення спільного обговорення переглянутого; написання творів (есе) на тему булінгу тощо;

- налаштувати учнів класу на створення довірливих стосунків між класним керівником та іншими працівниками школи (вчителі, психолог); виховувати здорові стосунки у групі; проводити заняття з навчання навичок ефективного спілкування та мирного розв'язання конфліктів;

- створити спеціальні курси для класних керівників, на яких психологи будуть надавати повний спектр інформації задля попередження проблеми шкільного булінгу;

- проводити уроки з елементами тренінгових занять, застосуванням колективного підходу щодо роботи з учнями;

- розробити та реалізовувати профілактичні програми, що сприятимуть покращенню комунікативних навичок, профілактиці асоціальної поведінки з основами правових знань, спрямованих для групових занять з учнями та дорослими (педагогічні працівники, батьки) із залученням представників правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ та інших зацікавлених організацій;

- привернути увагу батьків до проблеми шкільного насильства та сприяти їх психолого-педагогічній грамотності, обізнаності у питаннях виховання: забезпечити підтримку батьків, які мають проблеми особистісного, соціального, виховного плану;

активізувати виховну функцію сім'ї шляхом залучення батьків до оволодіння знаннями, уміннями та навичками, необхідними для розуміння своєї ролі у вихованні дітей; встановлювати й розвивати стосунки на основі взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги між старшими і молодшими членами сімей;

- ознайомити учасників освітнього процесу з нормативно-правовою базою та регулюючими документами щодо превенції проблеми насилля в освітньому середовищі;

- створити інформаційні куточки для учнів із переліком організацій до яких можна звернутися у ситуації насилля та правопорушень.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що шкільне насильство завдає дитині тяжких травм, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я, а також стають перешкодою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. За таких умов допомога дорослих дуже потрібна дітям та молоді в будь-якому віці, особливо якщо дії кривдників можуть завдати серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю. Заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття школярами знань у безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки.

Таким чином, психологічна профілактика булінгу в закладах освіти має реалізовуватися за такими напрямками: робота з батьками (відповідальне батьківство) щодо забезпечення створення сприятливого сімейного середовища для розвитку дитини; фахова психологічна допомога в умовах школи (батькам, учителям, учням); педагогічна діяльність, що передбачає особистісно-орієнтований підхід до навчання й виховання.

Література

1. Андросюк В. Г., Суденко Ю. А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. Часопис Київського університету права. 2019. № 1. С. 216-220. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_1_46.
2. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Горизонти освіти. 2012. №2. С. 44-46.
3. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі. Школа. 2012. №2 (74). С. 75-79.

4. Булінг – важлива проблема для дітей в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31252.html (дата звернення: 20.07.2018).
5. Гончаров В. В. Жорстока поведінка в підлітковому середовищі. Соціальний педагог. 2009. №11. С. 59-61.
6. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46-50.
7. Єфремова Г. Л. Причини та наслідки шкільного булінгу. Педагогічна майстерня. 2018. №1. С. 37-42.
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
9. Корчакова Н. В. Захист іншого як особливий різновид просоціальної поведінки./ Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 32. С. 234-245.
10. Кулешова О. В., Міхєєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі : аналіз, шляхи подолання. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Херсон. 2019. Вип. 1. С. 154-158.
11. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід [Електронний ресурс]. Громадська думка про правотворення. 2019. № 1 (166). С. 18-22. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.
12. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації / О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В. Сухенко. Полтава : ПОНПО, 2011. 80 с.
13. Протибулінг у закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / В. Л. Андрєєнкова, В. О. Мельничук, О. А. Калашник. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
14. Словник української мови : в 11 томах. 1974. Том 5. С. 183.
15. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць. Слов'янськ : СДПУ, 2011. Вип. LVI. С. 431-440.
16. Юрчик О. М. Соціально-психологічні аспекти булінгу в початкових класах. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : збірник наукових праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. 2015. № 2 (47). С. 81-88.
17. Olweus D. Bully/victim problems in school : Facts and intervention. European Journal of Psychology of Education. 1997. Vol. XII, n. 4. P. 495-510. Access mode : <https://doi.org/10.1007/BF03172807>
18. Olweus D. Low School Achievement and Aggressive Behaviour in Adolescent Boys / edited D. Magnusson, V. Allen. New York : Academic Press, 1983. 268 p.
19. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Research Centre for Health Promotion, University of Bergen. 2001 // www.oecdobserver.org.
20. Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia // www.leymann.se / English / frame. html.].
21. Salmivalli C., Lagerspetz K., Bjorkqvist K., Osterman K. Bullying as a Group Process : Participant Roles and Their Relations to Social Status Within the Group. Aggressive behavior. 1996. Vol. 22. pp. 1-15.

References

1. Androsiuk V. H., Sudenko Yu. A. Problema bulinhu v suchasnomu yurydyko-psykholohichnomu prostori Ukrainy. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2019. № 1. S. 216-220. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_1_46.
2. Barlit A. Yu. Formy i metody podolannia (minimizatsii) sotsialno-pedahohichnoi ta psykholohichnoi problemy bulinhu v osvitnomu seredovyschi. Horyzonty osvity. 2012. №2. S. 44-46.
3. Bezhenar H. Bulinh: pidlitkove nasylstvo v shkoli. Shkola. 2012. №2 (74). S. 75-79.
4. Bulinh – vazhlyva problema dlia ditei v Ukraini. YuNISEF rozpochynaie kampaniiu proty bulinhu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31252.html (data zvernennia: 20.07.2018).
5. Honcharov V. V. Zhorstoka povedinka v pidlitkovomu seredovyschi. Sotsialnyi pedahoh. 2009. №11. S. 59-61.
6. Hubko A. A. Shkilnyi bulinh yak sotsialno-psykholohichni fenomen. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii : Psykholohichni nauky. 2013. Vyp. 114. S. 46-50.
7. Iefremova H. L. Prychyny ta naslidky shkilnoho bulinhu. Pedahohichna maisternia. 2018. №1. S. 37-42.
8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanni)» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
9. Korchakova N. V. Zakhyst inshoho yak osoblyvyi riznovyd prosotsialnoi povedinky./ Problemy suchasnoi psykholohii : zb. nauk. prats. Kamianets-Podilskiy nats. un-t im. I. Ohienka, in-t psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kamianets-Podilskiy, 2016. Vyp. 32. S. 234-245.
10. Kuleshova O. V., Mikheieva L. V. Bulinh v osvitnomu seredovyschi : analiz, shliakhy podolannia. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii «Psykholohichni nauky». Kherson. 2019. Vyp. 1. S. 154-158.
11. Myskevych T. Rehuliuвання проблеми bulinhu na zakonodavchomu rivni: pershi kroky Ukrainy ta svitovyi dosvid [Elektronnyi resurs]. Hromadska dumka pro pravotvorennia. 2019. № 1 (166). S. 18-22. – Rezhym dostupu: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.
12. Preventsiia ahresyvnosti ta nasyllia v osvitnomu seredovyschi : metodychni rekomendatsii / O. Yu. Drozdov, L. V. Zhyvolup, O. V. Nizhynska, Ya. V. Sukhenko. Poltava : POIPPO, 2011. 80 s.
13. Protydii bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid. Metodychni posibnyk. / V. L. Andriienkova, V. O. Melnychuk, O. A. Kalashnyk. K. : TOV «Ahentstvo «Ukraina», 2019. 132 s.
14. Slovnyk ukraïnskoi movy : v 11 tomakh. 1974. Tom 5. S. 183.
15. Stelmakh S. Bulinh u shkoli ta yoho naslidky. Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu : zbirnyk naukovykh prats. Sloviansk : SDPU, 2011. Vyp LVI. S. 431-440.
16. Iurchyk O. M. Sotsialno-psykholohichni aspekty bulinhu v pochatkovykh klasakh. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii № 12. Psykholohichni nauky : zbirnyk naukovykh prats. K. : NPU imeni M. P. Drahomanova. 2015. № 2 (47). S. 81-88.
17. Olweus D. Bully/victim problems in school : Facts and intervention. European Journal of Psychology of Education. 1997. Vol. XII, n. 4. P. 495-510. Access mode : <https://doi.org/10.1007/BF03172807>
18. Olweus D. Low School Achievement and Aggressive Behaviour in Adolescent Boys / edited D. Magnusson, V. Allen. New York : Academic Press, 1983. 268 r.
19. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Research Centre for Health Promotion, University of Bergen. 2001 // www.oecdobserver.org.

20. Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia // [www.leymann.se / English / frame. html.](http://www.leymann.se/English/frame.html)].
21. Salmivalli S., Lagerspetz K., Bjorkqvist K., Osterman K. Bullying as a Group Process : Participant Roles and Their Relations to Social Status Within the Group. *Aggressive behavior*. 1996. Vol. 22. pp. 1-15.